SLOVENSKÝ NÁRODOPIS SLOVAK ETHNOLOGY 2 61 • 2013

OBSAH

EDITORIAL

POTANČOK, Vladimír: Editorial • 123

ŠTÚDIE

KILIÁNOVÁ, Gabriela: Predstava o postave smrti – štúdium kultúrneho javu v slovenskej a nemeckej jazykovej skupine na Slovensku • 125

PANCZOVÁ, Zuzana: Humor a strach v poetike súčasných povestí • 142

STOLIČNÁ, Rastislava: Kulinárna kultúra Slovenska: výskum regionálnej diverzity • 155

MATERIÁLY

MÉSZÁROSOVÁ, Marianna: Stretnutie kultúry a urbánny priestor Prahy (perspektíva slovenskej a maďarskej etnickej menšiny) • 168

ROZHOVOR

BUENO GÓMEZ, Noelia: Antropológia, veda budúcnosti. 1. časť. Tradičná rurálna spoločnosť v Astúrii. Interview so španielskym antropológom Adolfom Garcíom Martínezom • 180

ROZHĽADY – SPRÁVY – GLOSY

BLAHOVÁ, Natália: Správa z medzinárodnej konferencie *Folk knowledge: Models and Concepts* (26. – 28. apríl 2013, Bratislava) • 188

BARANYOVICS, Boris: Konferencia *Aktuálne otázky folkloristiky v strednej Európe* (9. – 12. november 2012, Komárno) • 190

MACKOVÁ, Veronika, CSÜTÖRTÖKYOVÁ, Dita: Studenti na ŠVOČ předvedli slušnou úroveň (Bratislava, 26. 4. 2013) • 192

ŠPIRKOVÁ, Veronika: Viliam Malík 1912 – 2012 (výstava v SNG, 18. apríl – 14. júl 2013) • 194

RECENZIE

Valeria Kovachova Rivera de Rosales, Bohdan Ulašin, Zuzana Fráterová: Cuentos eslovacos de tradición oral (Renáta BOJNIČANOVÁ) • 201

Dielo chváliace svojho tvorcu:

Viera Gašparíková, Hana Hlôšková (Ed.): Stretnutie s rozprávkou. Pohľad do života a diela etnologičky PhDr. Viery Gašparíkovej, DrSc. (Renáta BOJNIČANOVÁ) • 203

Peter Slavkovský: Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru) (Igor THURZO) • 206

Rastislava Stoličná – Mikolajová (Ed.), Katarína Nováková: Kulinárna kultúra regiónov Slovenska (Magdaléna PARÍKOVÁ) • 209

Alexandra Navrátilová: Namlouvání, láska a svadba v české lidové kultuře (Kornélia JAKUBÍKOVÁ) • 212

Petr Lozoviuk (Ed.): Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století. Příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit (Zuzana PANCZOVÁ) • 213

Karel Sommer, Josef Julínek: Politik a kněz Alois Kolísek (Igor THURZO) • 217
Kirsten W. Endres & Andrea Lauser (Eds.): Engaging the Spirit World. Popular Beliefs and Practices in Modern South Asia. Asian Anthropologies, Volume 5. (Veronika BERANSKÁ) • 218
Karanović, Z., De Blécourt, W. (Eds.): Belief Narrative Genres, Жанрови предања, Жанры преданий (Zuzana PANCZOVÁ) • 220

CONTENTS

EDITORIAL
POTANČOK, Vladimír: Editorial • 123

ARTICLES
KILIÁNOVÁ, Gabriela: The Idea of the Figure of Death – a Study of a Cultural Phenomenon in Slovak and German Language Groups in Slovakia • 125
PANCZOVÁ, Zuzana: Humour and Fear in the Poetics of Contemporary Legends • 142
STOLIČNÁ, Rastislava: The Culinary Culture of Slovakia: Researching Its Regional Diversity • 155

RESEARCH REPORTS
MÉSZÁROSOVÁ, Marianna: The Encounter of Cultures and the Urban Space of Prague (The Perspective of Slovak and Hungarian Ethnic Minorities) • 168

INTERVIEW
BUENO GÓMEZ, Noelia: Anthropology, Science of the Future, Part 1. The Traditional Rural Society in Asturias. An Interview with the Spanish Anthropologist Adolfo García Martínez • 180

NEWS
BLAHOVÁ, Natália: Report on the International Conference *Folk knowledge: Models and Concepts* (26-28 April 2013, Bratislava) • 188
BARANYOVICS, Boris: Conference on *Current Issues in Folkloristics in Central Europe* (9-12 November 2012, Komárno) • 190
MACKOVÁ, Veronika, CSÜTÖRTÖKYOVÁ, Dita: Students at ŠVOČ Achieved a Respectable Standard (Bratislava, 26 April 2013) • 192
ŠPIRKOVÁ, Veronika: Viliam Malík 1912 – 2012 (Exhibition in SNG, 18 April – 14 July 2013) • 194

BOOK REVIEWS/REVIEW ESSAYS
Valeria Kovachova Rivera de Rosales, Bohdan Ulašin, Zuzana Fráterová: Cuentos eslovacos de tradición oral (Renáta BOJNIČANOVÁ) • 201
A Work That Praises Its Master:
Viera Gašparíková, Hana Hlôšková (Ed.): Stretnutie s rozprávkou. Pohľad do života a diela etnologičky PhDr. Viery Gašparíkovej, DrSc. (Renáta BOJNIČANOVÁ) • 203
Peter Slavkovský: Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru) (Igor THURZO) • 206
Rastislava Stoličná – Mikolajová (Ed.), Katarína Nováková: Kulinárna kultúra regiónov Slovenska (Magdaléna PARÍKOVÁ) • 209
Alexandra Navrátilová: Namlouvání, láska a svadba v české lidové kultuře (Kornélia JAKUBÍKOVÁ) • 212
Petr Lozoviuk (Ed.): Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století. Příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit (Zuzana PANCZOVÁ) • 213
Karel Sommer, Josef Julínek: Politik a kněz Alois Kolísek (Igor THURZO) • 217
Kirsten W. Endres & Andrea Lauser (Eds.): Engaging the Spirit World. Popular Beliefs and Practices in Modern South Asia. Asian Anthropologies, Volume 5. (Veronika BERANSKÁ) • 218
Karanović, Z., De Blécourt, W. (Eds.): Belief Narrative Genres, Жанрови предања, Жанры преданий (Zuzana PANCZOVÁ) • 220

EDITORIAL

Do rúk sa vám dostáva druhé tohtoročné číslo Slovenského národopisu, ktorého príprava bola dosť náročná, avšak dúfam, že na výsledku to nebude poznať. Napriek rekordne vysokému počtu zamietnutých príspevkov sa redakcii podarilo dať dokopy silnú zostavu domácich štúdií, jeden materiál z blízkeho zahraničia a exkluzívny rozhovor so španielskym antropológom a ochrancom kultúrneho dedičstva Adolfom Garcíom Martínezom.

Toto vydanie otvára štúdia Gabriely Kiliánovej s názvom *Predstava o postave Smrti – štúdium kultúrneho javu v slovenskej a nemeckej jazykovej skupine na Slovensku*, ktorá sa zaoberá reprezentáciami smrti v dvojjazyčnom kultúrnom priestore východoslovenského mestečka Medzev, kde sa hovorí po slovensky i po nemecky (presnejšie mantáckym dialektom). Vďaka dôkladnej analýze dostupnej literatúry i vlastnému terénnemu výskumu autorky sa konečne dozviete, akého rodu je smrť u Mantákov a prečo je to tak. Tých temnejších stránok ľudského bytia sa dotýka aj nasledujúca štúdia Zuzany Panczovej pod titulom *Humor a strach v poetike súčasných povestí*. Teoretické zamyslenie sa nad funkciami hororových a humorných prvkov v súčasných rozprávaniach, ktoré majú toho spoločného viac ako by ste čakali, je ilustrované množstvom zaujímavých príkladov urbánnych povestí. Neraz ide o látky, ktoré kolujú aj vo filmovom umení a literatúre, o internetových fórach ani nehovoriac. Autorkou tretej štúdie s názvom *Kulinárna kultúra Slovenska: výskum regionálnej diverzity* je skutočná odborníčka na túto oblasť Rastislava Stoličná. Štúdia objasňuje metodické východiská rozsiahleho archívneho výskumu, ktorého výstupom sa stala knižná publikácia, recenzovaná takisto v tomto čísle.

Do rubriky Materiály sme tentoraz zaradili príspevok Marianny Mészárosovej z Prahy, ktorého názov hovorí sám za seba: *Stretnutie kultúry a urbánny priestor Prahy (perspektíva slovenskej a maďarskej etnickej menšiny)*. Mimochodom, tá istá autorka o uvedenej problematike informovala odbornú verejnosť aj na konferencii *Folk Knowledge: Models and Concepts*, o ktorej referuje Natália Blahová v rubrike Rozhľady – správy – glosy. Po dlhšom čase sa objavuje v Slovenskom národopise aj rozhovor, ktorého hlavným protagonistom je profesor Adolfo García Martínez, kultúrny antropológ, sociológ a filozof z Astúrie. Práve v tejto časti Španielska ešte prežíva etnická skupina *vaquieros de alzada*, migrujúcich pastierov dobytka, ktorí majú svojbytnú kultúru a stratégiu prežitia. Nielen o nich je prvá časť rozsiahleho a veľmi zaujímavého rozhovoru, ktorý s profesorom Martínezom urobila jeho krajanka Noelia Bueno Gómez, od februára do novembra 2013 zahraničná výskumníčka v Ústave etnológie SAV.

Viliam Malík. Na besede (Muzikanti). 1935 – 1938. Slovenská národná galéria, Bratislava.

Okrem rozsiahlych príspevkov nájdete v čísle aj menšie útvary, ako sú správy z konferencií a iných vedeckých a študentských podujatí či recenzie nových knižných publikácií, vrátane tých, ktoré vyšli pod hlavičkou Ústavu etnológie SAV (už spomínaná kniha Rastislavy Stoličnej a Kataríny Novákovej *Kulinárna kultúra regiónov Slovenska*, či kompendium Petra Slavkovského s názvom *Slovenská etnografia*). Za zvláštnu zmienku stojí aj záslužné vydanie výberu slovenských rozprávok z Dobšinského zbierok v španielskom jazyku a recenzia k výstave fotografa Viliama Malíka, ktorú sme si vďaka ústretovej spolupráci so Slovenskou národnou galériou v Bratislave mohli pripomenúť aj niekoľkými reprodukciami fotografií tohto autora v našom časopise.

VLADIMÍR POTANČOK,
Ústav etnológie SAV v Bratislave

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS SLOVAK ETHNOLOGY
2 61 • 2013
ŠTÚDIE

PREDSTAVA O POSTAVE SMRTI – ŠTÚDIUM KULTÚRNEHO JAVU V SLOVENSKEJ A NEMECKEJ JAZYKOVEJ SKUPINE NA SLOVENSKU

GABRIELA KILIÁNOVÁ

PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc., Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, email: gabriela.kilianova@savba.sk

This paper addresses the personification of death (a being in human or animal form) as a public representation. The public representation of death is traced among respondents from Slovak and German language groups who are residents of the town of Medzev. The author examines the nature of the individual and group representations of death held by respondents in the selected samples. She poses the research question whether there exists a cultural or long-term shared representation of death in the selected language groups, or overall in this ethnically and linguistically heterogeneous locality. Finally, she asks whether the postulated divergent representation of death between Slovaks and Germans (more precisely, the local group known as Mantaks) in Medzev functions as a differentiating cultural code, on the basis of which symbolic boundaries are formed between groups.

Key words: figure of death, representation, Mantaks, Slovaks, Medzev, Slovakia

Kľúčové slová: postava smrti, reprezentácia, Mantáci, Slováci, Medzev, Slovensko

ÚVOD[1]

Príspevok predstavuje prvé výsledky výskumného projektu, v ktorom som sa venovala predstavám o postave smrti v orálnej tradícii obyvateľov mesta Medzev, chápaného ako priestor viacjazyčnej komunikácie.[2] Výskumnú vzorku tvorili respondenti, ktorých materinským jazykom bola slovenčina alebo nemčina, presnejšie miestny nemecký

1 Ďakujem anonymným recenzentom príspevku za cenné pripomienky. Ľutujem, že som nemohla zohľadniť všetky navrhované doplnky a rozšírenia štúdie. Nedovolil to obmedzený rozsah štúdie.

2 Medzinárodný interdisciplinárny projekt „Reflexion kultureller Interferenzräume: Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert“ (Reflexia kultúrnych interferenčných priestorov: stredovýchodná Európa v 20. storočí), riešiteľské pracovisko Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, Lipsko, Nemecko, vedúci projektu Prof. Dr. Winfried Eberhard, koordinátorka Dr. Ute Raßloff, trvanie projektu 2007-2010, bližšie http://www.uni-leipzig.de/~gwzo/index.php?option=com_content&view=article&id=261&Itemid=572 (otvorené 22. 3. 2013). Výskum bol zároveň podporovaný projektom VEGA „Folklórne žánre a sociálna komunikácia“, č. 2/0044/08, vedúca projektu doc. PhDr. E. Krekovičová, DrSc., trvanie projektu 2008 – 2010.

dialekt, takzvaná mantáčtina. Respondentov pritom chápem ako členov dvoch jazykových skupín žijúcich v jednej lokalite, podrobnejšie to rozoberiem ďalej.

Výskumný projekt mal historickú časť, v ktorej som analyzovala naratívy o postave smrti, zaznamenané v slovenskom a nemeckom jazyku na celom území Slovenska. Záznamy z obdobia od začiatku 19. až po koniec 20. storočia tvorili podklad pre výskum javu vo vybranej lokalite a vytvárali širší kontext na jeho štúdium. V tomto príspevku nebudem podrobne rozoberať záznamy z predchádzajúcich období, iba stručne zhrniem výsledky ich analýzy v druhej a tretej časti.[3]

Ako ukázal zozbieraný súbor rozprávaní, vybraná téma je zaujímavá na komparatívny výskum medzi obyvateľstvom Slovenska hovoriacim po slovensky a po nemecky, pretože postava smrti je v slovenskej ľudovej tradícii zobrazovaná predovšetkým ako ženská bytosť, a naopak, v nemeckej tradícii smrť vystupuje spravidla ako mužská postava. Na predstavu o personifikovanej smrti zaiste vplývala a vplýva skutočnosť, že v slovenčine je slovo smrť ženského gramatického rodu, zatiaľ čo v nemčine je mužského rodu (der Tod).

Oprúc sa o tento poznatok začala som výskum v Medzeve s predpokladom, že sledovaný kultúrny jav sa bude prejavovať rozdielne u respondentov, ktorí hovoria po slovensky a tých, ktorí hovoria po nemecky. Vybraný jav som skúmala ako reprezentáciu.

Ak skúmam postavu smrti ako reprezentáciu, rozumiem tým v zmysle názorov Stuarta Halla (1997) proces, v ktorom sa jeden človek usiluje sprostredkovať svoju predstavu o nejakom objekte inému človeku. Ide pritom o komplexný proces, pri ktorom sa odovzdávajú nielen predstavy o reálnych alebo imaginárnych objektoch, ale zároveň aj významy týchto objektov. Proces odovzdávania predstáv a významov prebieha najmä pomocou jazyka chápaného v najširšom zmysle slova, teda ako súboru lingvistických kódov, obrazov, zároveň aj nejazykových prostriedkov spojených s rečou, ako sú gestá, intonácia reči a podobne (Hall, 1997: 15). Na začiatku výskumu som stanovila tieto predpoklady: 1. Postava smrti sa vyskytuje ako mentálna reprezentácia u jednotlivcov vo vybraných jazykových skupinách. Pod mentálnou reprezentáciou rozumiem takú reprezentáciu, ktorá existuje v mysli nositeľa (jednotlivca). Môže to byť nejaká spomienka, domnienka, presvedčenie alebo zámer (Sperber, 1996: 32); 2. Mentálnu reprezentáciu o smrti jednotlivci odovzdávajú iným ľuďom pomocou rozprávania. Z mentálnej reprezentácie sa stane verejná reprezentácia, predstava, ktorú môžu poznať a zdieľať viacerí ľudia.

Kládla som si nasledujúce výskumné otázky: 1. či a v akých podobách sa vyskytuje verejná reprezentácia o postave smrti v Medzeve v stanovenej výskumnej vzorke; 2. či postavu smrti môžeme považovať za kultúrnu reprezentáciu v stanovenej vzorke respondentov. Pod kultúrnou reprezentáciou rozumiem dlhodobú a všeobecne rozšírenú predstavu v určitej spoločnosti alebo skupine (Sperber, 1993). V tomto prípade uvažujem o kultúrnej reprezentácii v dvoch jazykových skupinách; 3. Či reprezentácia smrti funguje v Medzeve ako kultúrny kód, ktorý je podľa chápania členov jazykových skupín diferenciačný skupinový kód. Teda či sa tento kultúrny jav používa na konštruovanie symbolickej hranice medzi dvoma skupinami (Barth, 1970).

Príspevok je rozdelený do siedmich častí. Po úvode, kde čitateľa oboznamujem s vý-

3 Výsledky historického výskumu a terénnej výskumnej sondy z roku 2009 o postave smrti v Medzeve budú podrobne publikované v kapitole Kiliánová, G.: Tod und Tödin in Medzev. Interferenzen der kulturellen Repräsentation in einem mehrsprachigen Kommunikationsraum. In: Raßloff, U. (Ed.), *Wellenschläge. Kulturelle Interferenzen im östlichen Mitteleuropa des langen 20. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, v tlači.

skumným projektom, stanovujem svoje predpoklady a výskumné otázky, nasleduje druhá a tretia časť, obsahujúca rozbor rozprávaní o postave smrti z územia Slovenska v slovenskom a nemeckom jazyku za posledné dve storočia. Tieto časti poskytnú čitateľovi informácie o personifikovanej smrti ako postave v príbehoch, o jej charakteristikách, ktoré sa pravdepodobne tradovali pomocou ústnych rozprávaní rôzneho žánru. Jadro príspevku – štvrtú až šiestu časť – predstavujú výsledky prvej výskumnej sondy z roku 2009 o postave smrti medzi obyvateľmi Medzeva. Vo štvrtej časti popisujem výskumnú lokalitu, v piatej sa vyjadrujem k metódam terénneho výskumu, k zloženiu výskumnej vzorky, k počtom rozhovorov, k ich kvalite i k obmedzeniam terénneho výskumu vo vybranej téme a k etickým otázkam. Šiesta časť štúdie prináša analýzy empirických dát z krátkodobého terénneho výskumu v lokalite. Nakoniec v závere zhŕňam doterajšie zistenia. Sledujem, či existuje reprezentácia postavy smrti medzi po slovensky a po nemecky/mantácky hovoriacimi obyvateľmi, či možno považovať antropomorfnú alebo zoomorfnú predstavu o smrti za kultúrnu reprezentáciu v sledovaných jazykových skupinách a nakoľko jav funguje alebo nefunguje ako diferenciačný kód, ktorý konštruuje symbolické hranice medzi oboma skupinami.

POSTAVA SMRTI V SLOVENSKÝCH ROZPRÁVANIACH NA SLOVENSKU OD ZAČIATKU 19. DO KONCA 20. STOROČIA

Predstava o smrti v ľudskej či zvieracej podobe sa tradovala najmä prostredníctvom príbehov rôzneho žánru, ako boli rozprávky, povesti, piesne, básne, hry a podobne (Kiliánová, 1996; Krekovičová, 2005). Na vytvorenie obrazu smrti iste prispeli aj jej vizuálne stvárnenia. V stredoveku sa smrť zobrazovala ako zomrelý človek, symbolom smrti bola lebka a pod ňou prekrížené kosti, neskôr kostry. So zobrazeniami sa ľudia stretávali na maľbách v kostoloch, na plastikách, náhrobníkoch, od rozšírenia kníhtlače v ľudových kalendároch a iných masových publikáciách. Najčastejší vizuálny obraz smrti v podobe kostry s kosou či bez kosy, s hodinami a inými atribútmi sa ako v Európe, tak aj na Slovensku rozšíril najmä v období baroka, približne od 17. storočia (Kiliánová, 1996: 64-67; Rosenfeld, 1972: 327-332).

Podľa L. Röhricha (1980: 183 a n.) príbehy o smrti a mŕtvych tvorili najväčšiu skupinu medzi nemeckými povesťami. K podobnému výsledku dospeli aj moje výskumy v rôznych obciach Slovenska.[4] V rámci širšieho a spravidla bohatého komplexu rozprávaní o úmrtiach a mŕtvych môžu naratívy o zjavení sa smrti tvoriť počtom neveľkú, ale svojím významom dôležitú skupinu naratívov. Isteže, mení sa postavenie týchto príbehov v každodennej komunikácii modernej spoločnosti. Podľa výsledkov terénnych výskumov som sledovala tendencie, ktoré v modernej spoločnosti posúvajú rozprávania o smrti a mŕtvych do polohy súkromných až intímnych rozprávaní. K podobnému výsledku som dospela aj vo výskumnej sonde v Medzeve, ako ukážem ďalej. Takisto pod vplyvom modernizácie (sekularizácia, racionalizácia a podobne) ustupuje znalosť o tradičných ľudových predstavách, napríklad o démonologických bytostiach, medzi nimi aj o personifikovanej smrti.

4 Terénne výskumy ľudovej prózy. Západné Slovensko: obec Nová Bošáca, výskumy v roku 1972, 1973; obec Závod, výskumy v roku 1990, 1992; obce Malé Leváre, Gajary a Moravský Svätý Ján, výskumy v roku 1991 a 1992. Severozápadné Slovensko: obec Nová Bystrica, výskumy 1981-1987; Kysucké N. Mesto a kopanice v jeho okolí; výskumy v roku 1987 a 1988. Východné Slovensko: obec Krivany, výskum v roku 1990. Uvedené terénne výskumy som robila medzi obyvateľstvom hovoriacim po slovensky.

Materiál o personifikácii smrti je pomerne dobre zdokumentovaný v súpise Jiřího Polívku (1923 – 1931), ktorý zachytáva príbehy z rukopisných i publikovaných zbierok ústnej prózy od začiatku 19. storočia do roku 1914. Neskorší katalóg Viery Gašparíkovej (1991, 1992) poskytuje bohatší materiál, nakoľko autorka pracovala s väčším objemom textov rôznych prozaických žánrov. Časovo Gašparíkovej katalóg dobre dopĺňa Polívkov súpis o záznamy najmä z prvej polovice 20. storočia. Ďalší materiál poskytuje súpis rozprávok, povestí a rozprávaní zo života o personifikácii smrti, ktorý som zostavila v 90. rokoch 20. storočia. Do súpisu som zhromaždila materiál od prvej polovice 19. storočia až do druhej polovice 20. storočia. Oprela sa som sa o Polívku, Gašparíkovú, ale aj o vlastné terénne výskumy, o záznamy ústnych rozprávaní v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice (19. a začiatok 20. storočia), v Textovom archíve Národopisnej spoločnosti Slovenska (druhá polovica 20. storočia) a o podrobný výskumu tlače z 19. a začiatku 20. storočia. Vďaka tomu som mohla uviesť niektoré rozprávania, ktoré nezachytili predchádzajúce katalógy (Kiliánová, 1996: 82-89).

Postava smrti vystupuje v šiestich typoch rozprávok zaznamenaných po slovensky. K najrozšírenejším patrí Kmotra smrť (Gašparíková, 1991: č. 164, s. 111 a n.; Kiliánová, 1996: 82 a n.). Tento rozprávkový typ AaTh 332 podľa medzinárodného katalógu Aarneho-Thompsona (1961)[5] je známy v mnohých európskych krajinách, vrátane nemecky hovoriacich krajín. Ďalšie rozprávky sú Kováč a smrť AaTh 330A (Gašparíková, 1991: č. 167, s. 114; Kiliánová, 1996: 83) a jemu blízky typ Veterán a smrť AaTh 330B (Gašparíková, 1991: č. 212, s. 143 a n.; Kiliánová, 1996: 83 a n.). Príbuzné motívy rozvíja rozprávkový typ AaTh 326 o smelom hrdinovi, ktorý stretne strašidlá, najčastejšie čertov alebo umrlcov. Iba v jednom doteraz zistenom texte vystupuje namiesto strašidiel smrť (Kiliánová, 1996: 84). Z troch záznamov poznáme legendárnu rozprávku o Rytierovi a smrti, ktorá vysvetľuje, že pred smrťou niet úniku (Kiliánová, 1996: 84). Pre úplnosť treba uviesť aj rozprávku zo zbierky P. Dobšinského „Tetka smrť". Obsah je nasledovný: dievčatko zostane samé doma. Príde stará tetka, ktorá má dlhé, chudé ruky, veľké zuby a veľké oči. Je to smrtka a dievčatko prehltne (Dobšinský, 1966: 69-72).

Veľmi zaujímavá je legendárna rozprávka Potrestaná smrť AaTh 759. Smrť sa zmiluje nad matkou, nevezme jej dieťa, zato je však potrestaná tým, že musí tridsať rokov slúžiť na zemi (Kiliánová, 1996: 84). Zvláštnosťou tejto rozprávky je, že postava smrti je popisovaná ako muž, sluha, ktorý si odpykáva trest. Typ AaTh 759 poznáme z územia Slovenska z viacerých záznamov, ale iba v jednom je hlavnou postavou smrť. V ostatných vystupuje anjel (anjel smrti), ktorý príde po dieťa.

Ak sa bližšie pozrieme na texty, zistíme, že rozprávky sa charakteristikami smrti veľmi nezaoberali. Možno zhrnúť, že ak sa v rozprávkach smrť nejako popisovala, tak najčastejšie ako pani, biela pani, mladá alebo stará žena či stará tetka. Avšak existovala aj postava smrti ako muža (Potrestaná smrť). Naratívny obraz smrti v rozprávkach sa preto neviazal iba na ženskú bytosť.

Omnoho bohatšie sa rozvinula personifikácia smrti v povestiach, v poverových rozprávaniach a rozprávaniach zo života. Zhromaždený súbor priniesol 68 záznamov od 90.

5 Je mi známe, že existuje značne prepracovaná verzia pôvodného katalógu Aarneho-Thompsona, ktorú vydal Hans-Jörg Uther v roku 2004, v súčasnosti skracovaná ako ATU (Aarne-Thompson-Uther). Avšak katalóg ľudovej prózy V. Gašparíkovej (1991, 1992) bol spracovaný podľa AaTh 1961, preto som zostala pri staršej verzii, aby som zachovala kompatibilitu s Gašparíkovej katalógom.

6 Poverové rozprávania a rozprávania zo života stáli v 19. a prvej polovici 20. storočia na okraji záujmu zberateľov. Tým si možno vysvetliť nedostatok záznamov zo starších období.

rokov 19. až po koniec 20. storočia, pričom viac záznamov je z druhej polovice 20. storočia.[6] V príbehoch sa smrť zjavuje ako žena. Doteraz som našla iba jeden text, kde sa smrť popisuje ako kostlivec, ktorý sa ukázal dvom hrobárom (Kiliánová, 1996: 82-89). V týchto prozaických žánroch bola ženská postava smrti dominantná: mladá alebo stará žena, neznáma žena s lampášom, žena v bielom alebo v starom kroji, nevesta, vysoká žena, ba dokonca aj malé dievčatko, ktoré sa zväčšuje. Smrť sa mohla objaviť aj v podobe zvieraťa ako malý biely alebo čierny pes, biela mačka alebo biely zajac.

V príbehu sa poslucháč mohol dozvedieť aj o správaní smrti. Smrtka sa zjavila, aby upozornila, že niekto zakrátko zomrie, chodila po svete, slušné správanie odmenila, neslušné trestala. Nechala sa odniesť na chrbte alebo odviezť na voze, preniesť alebo previesť cez rieku, aby usmrtila človeka. Výnimočne sa zľutovala sa nad svojou obeťou, no prišla po ňu neskôr alebo zobrala náhradnú obeť. Je však potrebné upozorniť, že v mnohých textoch sa smrť nepopisovala vôbec. Ak rozprávač použil iba slovo smrť, ktoré je v ženskom gramatickom rode, nemuselo to automaticky znamenať, že si postavu smrti predstavoval ako ženu.

Zozbieraný materiál z predchádzajúcich dvoch storočí poukazuje na dlhodobý výskyt rozprávačských motívov a tým aj istých charakteristík smrti v ústnej tradícii. Táto skutočnosť naznačuje, že rozprávačské motívy boli zrejme rozšírené, pravdepodobne sa medzigeneračne odovzdávali. Vďaka nim sa mohla odovzdávať aj predstava o smrti – žene, najčastejšie žene v bielom oblečení, ktorá prišla po človeka. Samozrejme, orálne odovzdávanie bolo v 19. a 20. storočí podporované aj literatúrou, napríklad zbierkami rozprávok a povestí, z ktorých Dobšinského zbierka mala trvalý, priam kánonický vplyv na ústnu slovesnosť.[7] Okrem literatúry vplývali na predstavu smrti aj iné médiá v 20. storočí, napríklad film (filmové rozprávky), rozhlas a neskôr televízia, ako ukážem na materiáli z Medzeva.

POSTAVA SMRTI V NEMECKÝCH ROZPRÁVANIACH NA SLOVENSKU V 20. STOROČÍ

Príbehy o postave smrti v nemeckom jazyku z územia Slovenska som čerpala najmä z publikácie o ľudových rozprávaniach karpatských Nemcov, ktorú vydal nemecký bádateľ Alfred Cammann, na základe zbierky rakúskeho národopisca Alfreda Karaska a jeho spolupracovníkov (Hertha Karasek, Walter Kuhn, Karl Horak, Grete Kunz-Horak), ku ktorej pridal výsledky svojich vlastných výskumov (Camman, Karasek, 1981a, 1981b). Výsledná dvojzväzková publikácia sa vzťahuje na štyri (v súčasnosti zväčša už bývalé) nemecké jazykové oblasti: bratislavská jazyková oblasť, tzv. Hauerland (okolie Kremnice a Nitrianskeho Pravna), horný a dolný Spiš. Časovo zahŕňa prvú i druhú polovicu 20. storočia (Cammann, Karasek, 1981a: 15 a n.). Zbierka obsahuje 47 textov, v ktorých vystupuje personifikovaná smrť (Cammann, Karasek, 1981a: 144-146, 183-184, 222-224, 316-317, 325-326, 407, 434, 435, 436; Cammann, Karasek, 1981b: 52-53, 57, 59-62, 65, 69-74, 78-81, 85-87, 104, 110, 117, 150, 161, 166, 237, 240, 247).

V zbierke sa nachádzajú aj texty z Medzeva, avšak iba v jednom prípade, a to v rozprávke „Der Drachensumpf“ (Dračí močiar) variant typu AaTh 300 vystupuje smrť ako kosec s kosou (Cammann, Karasek, 1981a: 222-225). K rozprávaniu je pripojená aj úvodná báseň o drakovi. Podľa rozprávky (mohli by sme uvažovať aj o rozvitej miest-

7 Podrobnejšie o vplyve literatúry na postavu smrti na Slovensku viď napr. Kiliánová, 2008.

nej povesti) žil v Medzeve drak v rozsiahlom močiari. Obluda dostala každý deň jedno dievča, ktoré zožrala. V meste bývala stará vdova. Chcela už zomrieť a preto volala smrť. Smrť prišla, sľúbila, že ju vezme, avšak dala jej podmienku: musí zabiť draka. Žena spravila bábiku zo slamy, natrela ju smolou, čo jej zostala po mužovi-obuvníkovi. Bábiku obliekla do medzevského kroja a postavila k močiaru. Drak si myslel, že je to ďalšia obeť a bábiku prehltol. Avšak smola sa mu zapálila v tele a on zhorel do tla. Na mieste močiara vzniklo medzevské námestie s kostolom. Texty z Medzeva neboli zaznamenané počas terénneho výskumu na Slovensku, ale Camman ich zozbieral od presídlených Medzevčanov v NSR a tiež získal písomne od nemeckých obyvateľov Medzeva v 80. rokoch 20. storočia.

Pri rozbore nemeckých rozprávaní zo Slovenska som prihliadala aj na prácu J. Haniku (1954), ktorý sa oprel o rukopisnú zbierku A. Karaska z okolia Kremnice a Nemeckého (v súčasnosti Nitrianskeho) Pravna z 20. a 30. rokov 20. storočia. Vybral z nej 146 textov o smrti, ale uviedol iba ich obsahy. Podľa Haniku vraj Karaskova zbierka obsahovala 200 povestí o smrti, čo je veľmi prekvapujúci materiál o jednej téme.

V zbierke Cammanna a Karaska (1981a, b) sa uvádzajú okrem spomenutého medzevského textu tri čarodejné a dve legendárne rozprávky, v ktorých vystupuje smrť. Rozprávky „Betuschka und der Tod“ (Betuška a smrť) a „Tod als Geliebte“ (Smrť ako milenec) sú zaujímavé varianty typu AaTh 365 (Cammann, Karasek, 1981a: 144-146, 183-184). V oboch sa rozpráva o dievčati, ktoré nemalo milenca a povedalo, že už by sa vydalo aj za smrť. Krátka legendárna rozprávka „Der schwarze Mann“ (Čierny muž) prináša motív o nevyhnutnosti podriadiť sa smrti a prijať božie rozhodnutie (Cammann, Karasek, 1981a: 316-317). Cenný je záznam druhej legendárnej rozprávky „Gott und der Tod“ (Boh a smrť) variant typu AaTh 759, v ktorom sa vysvetľuje pôvod postavy smrti: „Ein Mann ist gestorben. Der ist dann der Tod geworden...“ (Zomrel muž. Z neho sa potom stala smrť.) (Cammann, Karasek, 1981a: 325-326). Ďalej sa príbeh rozvíja podobne ako v slovenskej rozprávke Potrestaná smrť.[8] Dôležité na tomto texte je, že mŕtvy sa stáva smrťou. Ako ukážem ďalej napr. na materiáli z Medzeva, predstava o mŕtvom, ktorý prichádza pre zomierajúceho, je dôležitou personifikáciou smrti. V nemeckých rozprávkach na Slovensku sa vyskytuje smrť spravidla v podobe muža, pričom sa obvykle podrobne nepopisuje, iba sa spomenie, že je to „schwarzer Mann“ (čierny muž), „Sensemann“ (kosec) alebo zomrelý muž.

Podobne ako v slovenských, tak aj v nemeckých textoch sa motívy o personifikovanej smrti nachádzajú najmä v povestiach, poverových rozprávaniach a rozprávaniach zo života. Pri ich analýze som vychádzala zo 41 publikovaných textov a 146 obsahov rozprávaní.[9]

Personifikácia smrti v mužskej podobe sa objavuje v neveľkom počte povestí, poverových rozprávaní a rozprávaní zo života. Smrť (der Tod) sa zjavila ako neznámy muž v čiernom kabáte a klobúku. Bol to muž smrtky, ktorý sedával pod jej stromom. Mohol to byť aj divý, nebezpečný muž v lese, ktorý chcel ľudí roztrhať.

Oproti tomu mala smrť ako žena (die Tödin) v nemeckých povestiach a rozprávaniach zo života na Slovensku veľa tvárí. Zjavila sa ako biela postava, ktorá sa neustále zväčšovala, letela vzduchom alebo preskakovala kostolnú vežu. Keď sa objavila ľuďom, niekto zomrel. Jej rúšou bol cintorín, bývala na strome, v jaskyni, vo vrchu, kde mala

8 Rozprávka je rozšírená v mnohých európskych krajinách, jej základom je kresťanská legenda (Lox, 2009: 702).

9 Eliminovala som pritom opakovanie textov zo zbierky Cammann a Karaska (1981a, b) a obsahov textov z výberu Haniku (1954), pokiaľ som to dokázala identifikovať.

svetlá života. Ak mal niekto zomrieť, zhasla jeho svetlo. Smrť prichádzala do domu s nošou, v ktorej mala rôzne hrnčeky, potom prišla veľká choroba do dediny. Smrť nemala rada kostolné zvony, preto sa zjavovala až po poslednom zvonení. Ak zomrela šestonedieľka, stala sa z nej smrtka.

Je prekvapujúce, že vo veľmi bohatom súbore nemeckých textov nachádzame len jedno rozprávanie o smrti v podobe zvieraťa. Išlo o smrtku, ktorá sa premenila na mačku. Zostáva otázkou, či sa smrť v zoomorfnej podobe v nemeckých rozprávaniach na Slovensku nevyskytovala alebo zberatelia takéto naratívy nezaznamenali.

V nemeckých rozprávkach, povestiach, poverových rozprávaniach a rozprávaniach zo života z územia Slovenska sa vyskytuje ako mužská tak aj ženská postava. Podľa Haniku ženská postava mala byť prevládajúca predstava. Uvádza, že v období do vysídlenia Nemcov v roku 1945 v Hauerlande „každý obyvateľ aj mládež o nej (o smrtke – pozn. aut.) vedel; každý ju voľakedy stretol alebo poznal niekoho, kto mal s ňou stretnutie“ (Hanika, 1954: 171). Z odbornej literatúry je známa štúdia von Ipolyiho (1853) o postave smrtky (die Tödin) z toho istého regiónu z polovice 19. storočia. Záznamy von Ipolyiho by mohli naznačovať, že išlo o dlhodobú a možno aj kontinuitnú predstavu – kultúrnu reprezentáciu. Avšak treba upozorniť, že okrem oblasti Hauerlandu z ostatných nemeckých regiónov máme minimálne údaje o výskyte smrti ako ženy, nakoľko je vôbec málo zaznamenaných rozprávaní o postave smrti z týchto regiónov. Z Medzeva z 19. alebo 20. storočia nie je zapísaný ani jeden príbeh, v ktorom by vystupovala smrť–žena.

Zaujímavé je, že smrť–žena (die Tödin) prevažovala v povestiach, poverových rozprávaniach a rozprávaniach zo života,[10] zatiaľ čo v rozprávkach prevládala postava smrť–muž (der Tod). Nazdávam sa, že tento fakt si možno vysvetliť pevnejším napojením žánru povestí, poverových rozprávaní a rozprávaní zo života na ľudovú vieru, čo je známe z výskumov etnológov. Oproti tomu rozprávka, ako viacmotivický a dlhší text, kládla nároky na pamäť a jej tradovanie bolo medzi nemecky hovoriacim obyvateľstvom podporované aj čítaním klasických zbierok nemeckých rozprávok, v ktorých vystupuje smrť ako muž. [11]

VÝSKUM POSTAVY SMRTI V MESTE MEDZEV

Medzev sa nachádza 46 km na juhozápad od Košíc. Pôvodne banské mesto, známe od 14. storočia, rozvinulo od 18. storočia významnú železiarsku výrobu, ktorá sa v druhej polovici 20. storočia sústredila do priemyselného podniku so 600-700 zamestnancami.[12] Po roku 1989 továreň zanikla, v súčasnosti väčšina ekonomicky aktívnych obyvateľov cca 73% pracuje v miestnych službách, v lesoch a v niekoľkých menších podnikoch do 10 pracovníkov, menšina cca 27% dochádza za prácou najmä do Košíc.[13]

10 Opätovne upozorňujem, že zhromaždené povesti, poverové rozprávania a rozprávania zo života sa týkajú iba Hauerlandu.

11 Informácie o čítaní rozprávok zo zbierky bratov Grimmovcov medzi nemeckým obyvateľstvom na Slovensku pozri napr. Cammann, Karasek, 1981b: 406 a n.

12 Bližšie o histórii obce pozri Medzev, 1977: 244. Názov Medzev mal v histórii širší i užší význam. Historicky existoval Nižný a Vyšný Medzev. Obce boli spojené v roku 1964 pod jeden názov Medzev. V roku 2000 sa obce rozdelili na Vyšný Medzev a Medzev. Terénny výskum som uskutočnila v súčasnom Medzeve. O názvoch obcí pozri tiež Richter-Kovarik, 2003: 323.

13 Za podrobné údaje o zamestnanosti ďakujem Mestskému úradu Medzev. Údaje pochádzajú z výskumu v roku 2009.

Podľa sčítania ľudu z roku 2001 má Medzev 3 667 obyvateľov, z toho sa k slovenskej národnosti prihlásilo 75,4%, k nemeckej 13,5%, k rómskej 6,7%, k maďarskej 1,6%, k českej 0,4%, k rusínskej 0,04%, k inej (nešpecifikovanej a nezistenej národnosti) 2,36%. Štatistické zistenia o používaní materinského jazyka sú iné ako prihlásenia sa k národnosti. Materinský jazyk slovenský udalo 58,7% obyvateľov, rómsky 18,7% (!), nemecký 16%, maďarský 3,5%, český 0,3% (menej ako prihlásenie sa k českej národnosti!), rusínsky 0,1%, iné alebo nezistené jazyky 2,7%.[14] Rozdiely medzi prihlásením sa k väčšinovej alebo menšinovej národnosti a medzi udaným materinským jazykom sú vo väčšine prípadov pomerne veľké. Možno ich vysvetľovať opatrnosťou obyvateľov, ktorá vyplýva z rôznych negatívnych (alebo až traumatizujúcich) skúseností, spojených s rôznymi udalosťami v 20. storočí po prvej i druhej svetovej vojne.

Obyvateľstvo Medzeva sa v roku 2001 prihlásilo k nasledujúcim cirkvám: 77,6% – rímskokatolícka cirkev, 0,7% – evanjelická a. v., 2,2% – gréckokatolícka, 0,7% – reformovaná, 0,6% – Svedkovia Jehovovi, 5,5% – iné, 12,7% – bez vyznania.[15]

Podľa doterajších zistení nemecká menšina, ktorá sama seba nazýva „Mantaken" (Mantáci),[16] má v súčasnosti v porovnaní s inými menšinami v obci najdôležitejšie postavenie. Po politickej zmene 1989 sa v Medzeve vytvoril v roku 1991 Karpatendeutscher Verein (KDV, Karpatsko-nemecký spolok), ktorý vlastní spolkový dom a knižnicu.[17] Spolok má aktívny spevácky zbor a tanečný súbor, ktoré sa schádzajú na pravidelný nácvik raz týždenne. Nemecký jazyk sa vyučuje ako prvý cudzí jazyk v miestnej slovenskej základnej škole. Uchovať nemecký jazyk, respektíve miestne nárečie mantáčtinu, piesne, tance, kroje a podobne pokladajú viacerí členovia KDV za svoju úlohu. Znalosť nemeckého jazyka rovnako predstavuje kultúrny kapitál, ktorý napomáha získavať lepšie pracovné príležitosti na Slovensku alebo v Rakúsku a Nemecku, čo si obyvatelia Medzeva – ako nemeckí, tak aj slovenskí alebo príslušníci iných menšín – uvedomujú. Od roku 2000 sa celebrujú popri slovenských i nemecké bohoslužby v miestnom rímskokatolíckom kostole. Na pravidelných mestských slávnostiach, ktoré sa konávajú v júli, sa Medzev prezentuje najmä ako slovensko-nemecké mesto, hoci sa spomínajú aj iné menšiny.

Na súčasné vnímanie dôležitého postavenia nemeckej menšiny vplývajú vedomosti obsiahnuté v kolektívnej pamäti obyvateľstva, podľa ktorých Medzev bol až do skončenia druhej svetovej vojny mestom s prevahou nemeckého obyvateľstva. Jeho charakter sa po roku 1945 zmenil pre násilné vysídlenie obyvateľstva, respektíve pre vynútenú zmenu deklarovanej národnosti pôvodného nemeckého obyvateľstva, ako aj pre

14 Nakoľko som výskum uskutočnila v roku 2009, pracovala som ešte s výsledkami sčítania obyvateľstva z roku 2001.

15 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Údaje v sčítaní sú v absolútnych číslach, prepočet na percentá spravila autorka.

16 Schwarz (1934: 588 a n.) považuje lokálny nemecký dialekt „Mantakisch" za bavorské nárečie. Neskoršie výskumy konštatovali v nárečí nielen bavorské, ale aj východo-stredonemecké prvky (Gedeon, 1961: 61-68). Z toho by vyplývalo, že obyvateľstvo asi pochádzalo z rôznych po nemecky hovoriacich oblastí. Slovo „Mantak" sa v miestnej tradícii odvodzuje od otázky, ktorú vraj kládli medzevskí (nemeckí) obchodníci maďarským trhovníkom, ktorým nerozumeli: „Bos mant a?" (Was meint er / Čo tým myslí / čo to hovorí?). Iný výklad sa opiera o maďarské slovo „mondani" (povedať). „Mondtak" znamená „povedal" a vyslovuje sa veľmi podobne ako „Mantak" (Richter-Kovarik, 2003: 325).

17 Po roku 1945 neexistovala pre nemecké obyvateľstvo v Československu možnosť združovať sa v kultúrnych a iných spolkoch. Až v roku 1969 vznikol v Prahe „Kulturverband der Bürger deutscher Nationalität der ČSSR", ktorého cieľom bolo podporovanie nemeckej predškolskej a školskej výchovy, vydávanie kníh a dennej tlače. V Medzeve vznikla v roku 1970 lokálna pobočka tohto celoštátneho zväzu, ktorá však vyvíjala činnosť iba 3 roky. Svoju činnosť ukončila kvôli politickému tlaku. Medzevská pobočka bola jedinou na území celého Slovenska (Richter-Kovarik, 2003: 334-336).

príliv nového obyvateľstva najmä slovenskej národnosti do mesta.[18] Po roku 1989 nemecká menšina dostala silnú podporu od karpatských Nemcov v Nemecku, stúpol počet obyvateľov, ktorí sa začali hlásiť buď k nemeckej národnosti alebo k nemčine ako k rodnému jazyku.

Medzev možno v súčasnosti charakterizovať ako viacjazyčné mesto. Vo verejnom priestore sa na prvom mieste používa slovenčina alebo miestny východoslovenský dialekt. Avšak nemčinu, presnejšie mantáčtinu je takisto možné počuť na uliciach, v obchode alebo v hostincoch. Mantáčtina funguje ako skupinový jazyk Mantákov, ktorí sa vzájomne poznajú a rozlišujú. Podobne funguje aj používanie maďarčiny vo verejnom priestore. Počas výskumu som však nepozorovala používanie rómčiny vo verejnom priestore mesta (v obchode, na mestskom úrade a podobne), okrem vzájomných rozhovorov Rómov na ulici. Cudzieho človeka obyvatelia Medzeva oslovia spravidla v slovenčine.

V súčasnosti príslušníci nijakej menšiny v Medzeve nedosiahli štatisticky počet 20%, čo je podľa legislatívy Slovenskej republiky hranica, od ktorej možno uvádzať viacjazyčné názvy obcí, používať jazyk menšín ako úradný jazyk, zriaďovať školy v menšinovom jazyku atď. Napriek tomu sa pracovníci mestského úradu v rozhovoroch viackrát vyjadrili, že už dnes sú pripravení používať v úradnom styku okrem slovenčiny aj nemčinu a maďarčinu. Naozaj, počas výskumu som mala možnosť sledovať, že viacerí úradníci vybavovali stránky ako v slovenčine, tak aj v nemčine (v mantáčtine) a v maďarčine.

TERÉNNY VÝSKUM V MEDZEVE

Príspevok prestavuje empirické údaje z dvoch krátkodobých terénnych prieskumov, vo februári a júli 2009 spolu 17 dní.[19] Počas výskumov som viedla pološtruktúrované rozhovory tak, že som respondentom kládla rovnaký súbor otázok, ale nechala som ich voľne rozprávať. Otázky sa týkali troch okruhov. Prvý okruh zisťoval, čo sa rozprávalo a v súčasnosti rozpráva o postave smrti v Medzeve, aké príbehy respondenti poznajú v slovenskom alebo v nemeckom jazyku. Naratívy o postave smrti som však skúmala v širšom kontexte rozprávaní o úmrtiach a mŕtvych. Druhý okruh cielil na individuálnu reprezentáciu respondenta/respondentky a na reprezentáciu v jeho/jej

18 Podľa údajov bolo po roku 1945 z Medzeva násilne vysídlených 5 obyvateľov. Traumatické spomienky pre obyvateľov zanechali násilné transporty mužov a žien nemeckej národnosti vo februári 1945 na nútené práce do ZSSR. Podľa údajov išlo o 120 obyvateľov, z ktorých viacerí počas transportu alebo počas prác v ZSSR zomreli (Kauner, Schürger, Wagner, 1986: 9-11). Nižný Medzev (dnešný Medzev) mal v roku 1940 2 400 obyvateľov, v roku 1948 klesol počet obyvateľov na 2 231. V roku 1960 sa Nižný Medzev zlúčil s Vyšným Medzevom. V roku 1961 počet obyvateľstva Medzeva (spojený Nižný a Vyšný Medzev) narástol na 3 992. Ak berieme do úvahy, že Nižný Medzev a Vyšný Medzev mali v roku 1948 spolu 3 578 obyvateľov, narástol počet obyvateľstva medzi rokom 1948 a 1961 o 414 (Medzev, 1977: 244). V roku 1959 začala výstavba nového závodu Strojsmalt v (Nižnom) Medzeve. V roku 1961 závod zamestnával 298 pracovníkov, v roku 1980 dvojnásobok 798 pracovníkov. V roku 1960 vzniklo v (Nižnom) Medzeve prvé sídlisko (cca 150 bytov), v roku 1970 druhé sídlisko (200 bytov). Byty na sídliskách ponúkal Strojsmalt ako podnikové. Sťahovali sa do nich najmä noví obyvatelia zo slovenských dedín, ktorí prišli do Medzeva za prácou (údaje z výskumu).

19 Pri vytváraní kontaktov v Medzeve mi ochotne pomáhala primátorka mesta JUDr. Valéria Flachbarthová, vedúci mestského úradu Ing. Ondrej Gedeon, ako aj ostatní pracovníci úradu. Kontakty k nemeckej jazykovej skupine napomáhala získať aj predsedníčka KDV Mgr. Vilma Bröstlová. Ďakujem všetkým menovaným i nemenovaným obyvateľom Medzeva za ich pomoc, respondentom za rozhovory a poskytnuté informácie.

jazykovej skupine. Pod individuálnou reprezentáciou rozumiem, ako si respondent/respondentka predstavovali personifikáciu smrti, či je to skôr ženská alebo mužská postava, či prichádza v antropomorfnej podobe (starý/mladý muž, stará/mladá žena, oblečenie postavy, farba oblečenia a podobne) alebo i v zoomorfnej podobe (napr. vták, kôň, zajac a podobne), aké má vlastnosti a správanie. Ďalej som zisťovala, či podľa respondenta/respondentky bola nejaká spoločná predstava, čiže skupinová reprezentácia o smrti v jeho/jej jazykovej skupine. Tretí okruh otázok sa pýtal respondenta/respondentky, či vie, aká je postava smrti v inej ako v jeho/jej jazykovej skupine. To znamená, či slovenskí respondenti poznali reprezentáciu smrti v nemeckej jazykovej skupine a naopak.

Počas výskumu som sa zameriavala na individuálne i skupinové rozhovory.[20] Vzhľadom na známe rozdiely medzi prihlásením sa k národnosti a prihlásením sa k materinskému jazyku, ktoré sa neprekrývajú a nemusia sa prekrývať ani s identifikovaním členov etnickej skupiny na lokálnej úrovni, nepýtala som sa respondentov, k akej národnosti sa hlásili. Pýtala som sa ich na materinský jazyk a či sa začleňujú k slovensky alebo nemecky hovoriacim.

Rozhovor s respondentmi, ktorí mi boli odporúčaní ako Mantáci, som spravidla začínala v spisovnej nemčine, nakoľko neovládam mantáčtinu. Avšak vo viacerých prípadoch respondenti s nemeckým/mantáckym materinským jazykom sami prešli do slovenčiny alebo rozhovor prebiehal striedavo v mantáčtine, v spisovnej nemčine a slovenčine. V troch prípadoch rozhovor prebiehal od začiatku iba v slovenčine.

Čo sa týka po slovensky hovoriacich respondentov, uvádzam tu výsledky z 11 rozhovorov.[21] Vzorka obsahovala 6 respondentov, ktorí sa narodili a vyrástli nie v Medzeve, ale v iných obciach východného alebo stredného Slovenska s prevahou slovenského obyvateľstva alebo len so slovenským obyvateľstvom. Ďalej vo vzorke bolo 5 respondentov, ktorí sa síce narodili v Medzeve, ale ich rodičia sa prisťahovali do mesta po roku 1945.

Na druhej strane počet rozhovorov s respondentmi, ktorí sa narodili a žili v Medzeve a ktorých materinský jazyk bol mantácky, bol 27 výpovedí.[22]

Doterajšie výsledky považujem za prvú empirickú sondu. Uvedomujem si tiež kvantitatívne disproporcie v počtoch respondentov podľa jazykových skupín. Kvalitatívny etnografický výskum však nestaviam iba alebo predovšetkým na kvantitatívnych ukazovateľoch. Je potrebné podrobnejšie osvetliť, akej kvality boli rozhovory, ktoré som získala v nemeckej a slovenskej jazykovej skupine. V skupine respondentov s mantáckym materinským jazykom bolo 14 komplexných rozhovorov, to znamená, že rozhovory obsiahli všetky tri okruhy otázok, čo som v niekoľkých prípadoch dosiahla opakovanými rozhovormi. Ďalej mám 5 čiastkových rozhovorov, ktoré obsiahli jeden alebo dva okruhy otázok a 8 krátkych rozhovorov, ktoré neobsiahli ani jeden úplný

20 Doteraz bolo získaných spolu 19 individuálnych rozhovorov, 17 rozhovorov dvojíc (dvojice spolupracovníkov, príbuzných a známych) a 5 skupinových rozhovorov. Pri jednom skupinovom rozhovore boli 3 respondenti (spolupracovníci), pri troch skupinových rozhovoroch boli 4 respondenti (príbuzní). Najväčší skupinový rozhovor predstavovalo prvé stretnutie s členmi KDV, na ktorom sa zúčastnilo 15 ľudí. Na otázky odpovedali 7 respondenti, zvyšok členov spolku vyjadroval súhlas alebo nesúhlas s odpoveďami.

21 Z toho bol 1 informátor (muž) z najstaršej generácie, to znamená nad 60 rokov. Ďalej bolo 8 respondentov (5 mužov, 3 ženy) zo strednej generácie, to znamená vo veku od 40 do 60 rokov. Nakoniec 2 respondenti (muži) boli z mladšej generácie – vo veku medzi 20 až 40 rokov.

22 Z toho bolo 11 respondentov z najstaršej generácie (3 muži, 8 žien), zo strednej generácie 8 respondentov (5 mužov, 3 ženy) a z mladšej generácie 6 respondentov (1 muž, 6 žien). Jedna respondentka patrila k najmladšej generácii, to znamená, že mala menej ako 20 rokov.

okruh. Naproti tomu rozhovory v slovenskej jazykovej skupine boli všetky komplexné, to znamená, že s 11 respondentmi som prešla všetky tri okruhy otázok. Z tohto pohľadu môžeme považovať materiál získaný v oboch skupinách za relatívne vyrovnaný.

Výskum sa zaoberal témou, ktorú mnohí respondenti považovali za citlivú, skôr súkromnú ako verejnú. Preto sa stalo, že niektorí obyvatelia Medzeva odmietli rozhovory alebo odmietli odpovedať na časť otázok, čo som samozrejme rešpektovala. Pri spracovaní dát som potom rozlišovala medzi odmietnutím odpovedať na otázku a zápornou odpoveďou, to znamená, že respondent nepozná jav, nepočul o ňom, nevie.

Zároveň som pri výskume využívala metódu zúčastneného pozorovania, ktorou som sledovala najmä využívanie rôznych jazykov vo verejnom priestore mesta. Zúčastňovala som sa skúšok v KDV. Pozorovala som priebeh pohrebu, ktorý sa konal počas môjho výskumu v júli 2009. Sledovala som priebeh mestských slávností v júli 2009, prezentáciu mesta na slávnostiach, využívanie jazykov na tomto podujatí.[23] Sledovala som tiež využívanie jazykov v súkromnom priestore, napríklad v rodinách.

Počas terénneho výskumu som informovala všetkých respondentov o zámeroch etnografického výskumu, rešpektovala som ich práva na anonymitu, odmietnutie výpovede a citlivého zaobchádzania s dátami. V priebehu terénneho výskumu som sa usilovala reflektovať svoju úlohu výskumníčky pomocou záznamov v terénnom denníku.

REPREZENTÁCIA POSTAVY SMRTI V MEDZEVE

Cieľom výskumu v Medzeve bolo zistiť, či existuje kultúrna reprezentácia postavy smrti, to znamená nejaká známa, rozšírená personifikácia v slovenskej a nemeckej jazykovej skupine alebo azda aj spoločná lokálna reprezentácia. Zároveň som sledovala, akú individuálnu reprezentáciu môžu mať respondenti o smrti, a tiež či poznajú alebo nepoznajú postavu smrti v iných jazykových skupinách.

Príbehy o personifikovanej smrti sú v rozprávačských repertoároch spravidla súčasťou širšieho komplexu rozprávaní o úmrtiach a mŕtvych. Patria k nim témy ako predtuchy smrti, oznámenie úmrtia, neobyčajné okolnosti úmrtia, zvláštne udalosti pri pohrebe, zjavenie sa mŕtveho (mŕtvemu zabudli dať niečo do truhly, mŕtvy potrebuje pomoc, oznámi budúce udalosti, príde sa pozrieť na novonarodené deti a podobne), rôzne kontakty mŕtvych a živých v bdelom stave a v snoch.[24] Spomínané témy sa vyskytujú aj v rozprávkach, avšak najčastejšie v povestiach, poverových rozprávaniach a rozprávaniach zo života. V rozhovoroch s respondentmi som sa pokúšala zistiť kultúrnu, ale aj individuálnu reprezentáciu postavy smrti.

Personifikácia smrti v slovenskej jazykovej skupine

Výskum o smrti, úmrtiach a mŕtvych medzi slovensky hovoriacimi respondentmi odkryl pomerne bohatý repertoár príbehov i zaujímavú reprezentáciu smrti. Až na jednu respondentku všetci opýtaní poznali poverové rozprávania a rozprávania zo života na túto tému, pričom sa najčastejšie vyskytovali príbehy o znameniach smrti. Napríklad: v čase úmrtia blízkej osoby niečo búchalo, spadli predmety, zastavili sa hodinky, prile-

23 Na slávnostiach primátorka Medzeva vo svojom prejave používala slovenčinu a nemčinu, primátor zo susedného mesta Moldava nad Bodvou hovoril po slovensky a po maďarsky. Mesto a región sa prezentovali ako etnicky pestré, pričom etnická rôznorodosť sa považovala za hodnotné dedičstvo.

24 K tejto téme porovnaj celý katalóg o smrti a mŕtvych Müller, Röhrich, 1967.

tel čierny alebo biely vták, zazvonil telefón, ale nikto sa nehlásil a tak podobne. Blízku smrť ohlasovalo čudné správanie zvierat: pes stále ležal pri chorom alebo behal, kňučal v čase, keď chorý zomieral. Úmrtie v rodine oznamovali aj sny, ak sa snívalo s bielou nevestou alebo s čiernym koňom. Po smrti sa zomrelí prišli rozlúčiť s pozostalými, zjavili sa im vo sne alebo v bdelom stave.

Hoci okruh rozprávaní o úmrtiach a mŕtvych bol dosť bohatý, iba 4 respondenti poznali rozprávania o zjavení sa smrtky, avšak neboli to ich osobné zážitky. Vo všetkých prípadoch išlo o respondentov, ktorí strávili detstvo v slovenských obciach a nie v Medzeve. V príbehoch o zjavení smrti vystupovala najčastejšie smrtka ako žena, žena s kosou, žena s dlhými prstami. Smrtka sedela na strome, odkiaľ skákala na ľudí. Smrtka sa zjavila ako nejasný tieň v bielom alebo ako kostra zahalená čiernou plachtou. Dvaja respondenti poznali a vedeli zopakovať rozprávania, ako muž za trest musel nosiť na pleciach smrtku alebo ako pohoničovi sadla smrtka na voz. Zároveň respondenti poznali príbehy, v ktorých sa nezjavovala smrtka, ale nejaký zomrelý, či už muž alebo žena, a ten ohlasoval ďalšie úmrtie alebo rovno zobral umierajúceho so sebou.

Čo sa týka rozprávok, respondenti väčšinou poznali najznámejšiu rozprávku Kmotra smrť (AaTh 332), buď z literatúry, najčastejšie z rozprávkovej zbierky Pavla Dobšinského alebo z filmu Juraja Jakubiska „Perinbaba“.[25] Ani jeden respondent nepočul túto rozprávku z ústneho podania a nevedel ju podrobne porozprávať. Ostatné rozprávky, v ktorých vystupuje smrtka, nepoznali. Traja respondenti síce poznali aj rozprávku/miestnu povesť o Medzeve „Der Drachensumpf“ (Dračí močiar), avšak nevedeli, že sa v nej vyskytuje postava smrti-muža.

Veľmi zaujímavé výsledky priniesli rozhovory s respondentmi o tom, či v ich (slovenskej) jazykovej skupine bola rozšírená nejaká predstava o personifikovanej smrti. Vtedy respondenti, ktorí strávili detstvo a mladosť v slovenských obciach, odpovedali, že sa u nich hovorilo o smrtke ako žene s kosou, s dlhými prstami, ako o kostlivcovi zahalenom v čiernom, alebo o smrtke ako bielom tieni, čo je však zomrelý človek, či už žena alebo muž. Iba jeden respondent nevedel na túto otázku odpovedať. Zároveň nikto nepoznal vo svojom prostredí postavu smrtky ako zvieraťa. Na druhej strane slovenskí respondenti narodení v Medzeve spravidla hovorili, že z detstva nepoznajú postavu smrti, o ktorej by im rozprávali príbuzní, známi alebo priatelia, nevedia, či v Medzeve nejaká predstava bola. Všetci slovenskí respondenti sa zhodli na tom, že v súčasnosti nepoznajú v Medzeve skupinovú (slovenskú) ani nejakú lokálnu spoločnú predstavu o postave smrti. Slovenskí respondenti sa nevedeli vyjadriť k otázke, aká je predstava postavy smrti v mantáckej jazykovej skupine v Medzeve. Hoci viacerí z nich vedia po mantácky, nezaoberali sa takouto predstavou a nepoznali ju.

Zaujímavú škálu reprezentácií priniesli odpovede na okruh otázok, ako si respondent sám prestavuje personifikovanú smrť. V individuálnych predstavách bola smrť pre respondentov ženská postava, prípadne aj s kosou (3 respondenti). Ďalší respondenti mali individuálnu reprezentáciu smrti ako muža s kosou (3 respondenti). Avšak respondenti si tiež predstavovali smrť ako zomrelého človeka, ako nejakého ducha (2 respondenti). Ostatní traja respondenti nemali nijakú individuálnu predstavu o postave smrti.

25 Perinbaba. Režisér Juraj Jakubisko. Celovečerný rozprávkový film, produkcia Československo/NSR, 1985. Od svojho vzniku sa tento film opakovane uvádzal v kinách a vysielal v televízii, často na Vianoce. Smrť je vo filme ženská postava, ktorá sa mení z peknej mladej ženy na škaredú a starú.

Personifikácia smrti v nemeckej jazykovej skupine

Po nemecky/mantácky hovoriaci respondenti zo všetkých generácií pri prvých kontaktoch viackrát spomenuli, že o smrti sa na verejnosti málo rozprávalo. Táto téma sa podľa ich názoru považovala za nevhodnú pre verejnú komunikáciu. Napriek tomu výskum ukázal, že o smrti a mŕtvych sa rozprávalo v minulosti a rozpráva sa aj súčasnosti pomerne často. Avšak tento druh príbehov patrí k naratívom, ktoré sa nerozprávajú hocikde a hocikomu. Sú to často intímne zážitky, spomienky, ktoré sa reprodukovali a reprodukujú medzi príbuznými, dobrými známymi alebo priateľmi. Rozprávanie o smrti a mŕtvych vyžaduje, aby rozprávači mali dôveru v poslucháčov a predpokladali, že budú akceptovať aj nezvyčajný príbeh. Výsledky z výskumnej sondy naznačujú, že v Medzeve nastal presun tém o smrti z verejnej do súkromnej sféry už pred polovicou 20. storočia a proces pokračoval v druhej polovici 20. storočia pod vplyvom modernizačných procesov (urbanizácia, individualizácia, sekularizácia, zmena postojov k smrti v modernej spoločnosti a pod.).

Príbehy o úmrtí a mŕtvych tvoria podľa doterajších zistení živú, aktívnu zložku v repertoároch respondentov zo všetkých generačných skupín. Spolu 23 respondentov z celkového počtu 27 zažilo nezvyčajné príhody spojené so smrťou príbuzných a známych alebo vedeli takéto príhody porozprávať a akceptovali, že sa môžu stať. Najbohatšiu skupinu tvorili rozprávania o predzvestiach smrti: respondentovi alebo jeho príbuznému, známemu sa zjavil blízky človek a zakrátko nato prišla správa, že zomrel. Úmrtie tiež oznámil čierny vták, pes, ktorý čudne zavýjal alebo hrabal jamu, búchanie, padanie predmetov, zastavenie hodín, zvonenie telefónu a podobne. Viaceré naratívy z tohto okruhu som našla ako u slovenských, tak aj u nemeckých respondentov. V niektorých prípadoch išlo o tie isté rozprávania zo života. Druhú najpočetnejšiu skupinu tvorili rozprávania o zjavení sa mŕtvych krátko po smrti, na výročia úmrtia alebo na pamiatku zosnulých (2. november). Mŕtvy si prišiel niečo vypýtať alebo sa poďakovať, žiadal modlitby, dal znamenia a podobne.

V textoch o úmrtí a mŕtvych sa vyskytlo málo rozprávaní o zjavení personifikovanej smrti. Iba jeden respondent zo strednej generácie zažil, že sa mu zjavila smrť – nejasná postava. Tri respondentky reprodukovali príbehy o personifikovanej smrti, ktoré poznali od starších príbuzných. Išlo o rozprávanie ako viaceré smrte (der Tod) tancovali na cintoríne, ako v čase veľkých chorôb chodil pár smrť–muž (der Tod) so svojou ženou, a tiež ako vyzeral smrť–muž, keď sa ukázal: bola to čierna mužská postava s kosou alebo kostra. Jednej respondentke rozprávala jej stará matka, ako v rodine zomierala stará príbuzná. Zomierajúca videla prichádzať cudzieho muža, čo prišiel pre ňu a hovoril neznámym jazykom. Umierajúca preto povedala príbuzným, ktorí bdeli pri nej: „Der Tod ist a Slowak“ (Smrť je Slovák).

Avšak podľa väčšiny respondentov si umierajúceho neprišla brať smrť, ale skôr nejaký zomrelý príbuzný – „der Geist“ (duch). Respondenti tiež nepoznali ani ženskú postavu ani jej názov „die Tödin“ v mantáckych rozprávaniach.

Štyria respondenti poznali a vedeli zreprodukovať obsah na Slovensku i v Nemecku najznámejšej rozprávky o smrti: Der Gevatter Tod (Kmotor smrť), v slovenčine Kmotra smrť. Avšak iba jedna respondentka rozprávku poznala od starej mamy, ktorá jej ju rozprávala po mantácky s postavou der Tod. Traja zvyšní respondenti rozprávku poznali zo slovenských kníh a zo známeho filmu Juraja Jakubiska a hovorili o nej ako slovenskej rozprávke. Jedna respondentka z najstaršej generácie porozprávala rozprávku Rytier a smrť, ktorú počula od svojho otca po mantácky, a tiež Smrť a babka AaTh 1118,

ktorá je známa z maďarských záznamov (Kovács, 1982, 337-339). Obsah rozprávky Rytier a smrť poznala aj jedna respondentka z najmladšej generácie od svojej starej matky. Ďalší respondent z najstaršej generácie ovládal obsah rozprávky Smrť a babka.

Postava smrti sa vyskytuje ako vedľajší hrdina v miestnej (mantáckej) rozprávke „Der Drachensumpf", ktorú som uviedla v druhej podkapitole. Peter Gallus (1868 – 1927), katolícky kňaz a básnik pôvodom z Medzeva, zveršoval po mantácky rozprávku o drakovi a jeho báseň zahrnuli viacerí neskorší autori do vlastivedných prác (napr. Kauner, Schürger, Wagner, 1986: 147-151). Gallusovu báseň poznali až na dve výnimky všetci mantácki respondenti. Rozprávku v (spisovnej) nemčine sa učia deti v škole, ale učiteľka im recituje báseň aj v mantáčtine. Verš o smrti znie nasledovne:

An Umt, ta rechteg kömmta
Pruda Tud met seina Sengst:
Du oame, alte Bitbe,
pald piste sein dalöst.
(Kauner, Schürger, Wagner, 1986: 149)

Eines Abends kommt er richtig
der Bruder Tod mit seiner Sense:
Du arme, alte Witwe,
bald wirst Du erlöst sein.[26]

Celý verš alebo jeho časť „Pruda Tud met seina Sengst" (brat smrť so svojou kosou) citovali viacerí respondenti, keď som sa ich spýtala na postavu smrti. Napriek tomu na otázky, či bola v Medzeve medzi Mantákmi známa skupinová personifikácia smrti, súhlasne odpovedala iba polovica respondentov. Podľa nich bola u Mantákov smrť muž, kosec, kostlivec, čierna postava alebo akýsi muž v čiernom plášti, s holou hlavou a vycerenými zubami. Postavu smrti v podobe zvieraťa som v mantáckej skupine nezistila. Tiež je potrebné uviesť, že druhá polovica respondentov sa nazdávala, že v Medzeve personifikácia smrti nebola známa, pri smrti človeka sa zjavil „ein Geist" (duch), čo bol zomrelý blízky človek.

Otázka, či by personifikovaná smrť mohla byť u Mantákov žena, niekoľkých respondentov priam prekvapila, a to aj v prípade, ak sme sa rozprávali po slovensky, kde je slovo smrť ženského rodu. Zdalo sa im zvláštne uvažovať o smrti ako o ženskej postave.

Avšak odlišné odpovede prišli, ak som sa respondentov spýtala, ako si oni sami predstavujú postavu smrti, to znamená, aké sú ich individuálne reprezentácie. Keďže išlo o citlivú otázku, nezískala som odpovede od všetkých opýtaných, iba od jedenástich respondentov. Viac ako polovica z nich (6 respondentov) zostala pri predstave smrti-muža. Avšak traja vyhlásili, že smrť podľa nich môže byť aj žena aj muž, jednoducho neurčená zahalená osoba. Dvaja respondenti uviedli, že si predstavujú smrť ako ženu a síce ako láskavú starú ženu alebo starú ženu v čiernom. Nikto však nevyjadril individuálnu predstavu smrti ako ženy v bielom.

Je iste málo prekvapivé, že mantácki respondenti si uvedomovali rozdiely medzi slovom „der Tod" v nemčine a „smrť" v slovenčine, keďže všetci, s ktorými som sa rozprávala, ovládali aj slovenský jazyk, väčšina z nich úplne perfektne. Viacerí respondenti zo strednej a najmladšej generácie poznali aj postavu smrti v slovenských rozprávkach, a to vďaka školskej výchove v slovenskom jazyku,[27] čítaniu zbierky rozprávok P. Dob-

26 Jedného večera prichádza skutočne / brat smrť so svojou kosou: / ty úbohá, stará vdova / čoskoro budeš vyslobodená.

27 Od konca roku 1944 sa zrušilo nemecké školstvo vo vtedajšom Nižnom a Vyšnom Medzeve. Od roku 1945 absolvovali žiaci základnú školskú výučbu iba v slovenskom jazyku. Nemecký jazyk sa od polovice 50. rokov 20. storočia učil na základnej škole v dobrovoľných jazykových krúžkoch pre žiakov vyšších tried (Richter-Kovarik, 2003: 328-330).

šinského a z filmu Juraja Jakubiska. Avšak postava smrti nespadala do tých reprezentácií, ktoré by sa im spájali s rozdielmi medzi Mantákmi a inými skupinami, nereflektovali ju ako skupinový diferenčný znak.

ZÁVER

Ak zhrniem materiál od respondentov so slovenským materinským jazykom a nemeckým materinským jazykom (mantáčtinou) v Medzeve, možno sledovať, že získané rozprávania, teda rozprávky, povesti, poverové rozprávania alebo rozprávania zo života o úmrtiach a mŕtvych tvorili relatívne bohatú časť aktívneho repertoáru. V rámci tohto súboru rozprávania o postave smrti neboli veľmi početné. Na základe doterajších skúseností z iných terénnych výskumov v súčasnosti však nepokladám získaný materiál za skromný, skôr obvyklý.

Pokiaľ ide o slovenských respondentov, priamo o postave smrti vedeli rozprávať najmä tí respondenti, ktorí sa narodili a strávili detstvo v slovenských lokalitách (išlo prevažne o dediny). V naratívoch vystupovala smrtka ako žena. Naproti tomu slovenskí respondenti pôvodom z Medzeva (stredná a mladšia generácia) rozprávania o postave smrti nevedeli rozprávať, hoci vedeli reprodukovať rôzne naratívy z okruhu o úmrtí a mŕtvych. Samozrejme, iná situácia bola v prípade rozprávky (napr. Kmotra smrť), kde respondenti poznali rozprávku zo škôl, z kníh alebo iných médií, bez ohľadu na to, či sa narodili v Medzeve alebo mimo neho.

K odlišnému výsledku dospel výskum medzi mantáckymi respondentmi v Medzeve, kde iba menšina poznala niekoľko naratívov, v ktorých sa objavila smrť ako muž alebo nejasná biela postava, hoci opäť celkovo poznali pomerne bohatý súbor rozprávaní o úmrtiach a mŕtvych. Tento výsledok o obmedzenej znalosti príbehov o postave smrti v Medzeve ako muža u Mantákov by som vysvetľovala postupným presunom rozprávaní z verejnej do súkromnej sféry. Išlo o prejavy modernizačných procesov, ktoré mali rozdielny časový postup na dedinách a v mestách. Doterajšie výsledky výskumu ukazujú, že naratívy o personifikovanej smrti v Medzeve medzi nemeckým obyvateľstvom existovali a existujú, ale znalosť sa stráca. Ak takéto príbehy vedeli porozprávať aj respondenti z najmladšej generácie, zistila som, že transmisia išla cez rozprávanie v rodine alebo v blízkom príbuzenstve.

Iná situácia je, ak sledujeme postavu smrti ako reprezentáciu, ktorú respondenti mali poznať vo svojej jazykovej skupine. Slovenskí respondenti, čo vyrastali mimo Medzeva, predstavu smrti ako ženy, zriedkavejšie ako kostlivca alebo bielej postavy (= zomrelý človek rovnako muž alebo žena) vo svojej skupine dobre poznali. Keďže pochádzali z dedín, v ktorých neprišlo k výmene obyvateľstva a kde modernizačné procesy postupovali pomalšie ako v meste, mohli sa oprieť o kontinuitu predstáv v lokálnej komunite. Naproti tomu slovenskí respondenti narodení v Medzeve tvrdili, že takáto predstava v Medzeve nebola. Príchod obyvateľstva z rôznych oblastí Slovenska a na druhej strane iba postupné vytváranie kontaktov s miestnym obyvateľstvom, ako aj jazykové bariéry, zrejme sťažili novým obyvateľom spoznať miestne reprezentácie smrti ako muža (der Tod) alebo ako ducha (der Geist).

Respondenti z nemeckej jazykovej skupiny v Medzeve buď poznali personifikovanú postavu smrti len ako muža (der Tod), hovorili o postave ducha (der Geist) alebo (v menšine prípadov) nepoznali nijakú skupinovú reprezentáciu smrti v Medzeve.

Za veľmi zaujímavú časť výskumu pokladám výsledky o individuálnych predsta-

vách respondentov o postave smrti, v ktorých sa objavuje mužská aj ženská bytosť ako u slovenských, tak aj mantáckych respondentov. U mantáckych respondentov je však mužská predstava o smrti v prevahe.

Reprezentácie smrti nepatrili k takým javom, ktoré by obyvatelia Medzeva – či už po slovensky alebo po nemecky hovoriaci – považovali za skupinovo špecifické alebo skupinovo diferencujúce javy. Podľa doterajšieho výskumu nešlo o kultúrne prvky, pomocou ktorých by sa konštruovali obrazy o „nás" a „tých druhých". Z tohto pohľadu pokladám výskum týchto javov a ich potencionálnych vzájomných rozdielov i podobností za prínosný, keďže sa sústreďuje na procesy približovania, vzďaľovania, prekrývania alebo aj absencie interakcií takých prvkov, ktoré neboli reflektované alebo uvedomované ako skupinovo identifikačné.

A nakoniec, všetci obyvatelia Medzeva boli aj sú vystavení všeobecným vplyvom modernizačných procesov, ktoré ako rozprávania tak aj reprezentácie o personifikovanej postave smrti odsúvajú do súkromnej sféry, a tým obmedzujú ich ďalšiu transmisiu. Nové podmienky vyžadujú budovanie dôverných sietí blízkych priateľov, príbuzných alebo známych, v prostredí ktorých je možné takéto príbehy reprodukovať a takéto predstavy šíriť. V týchto sieťach sa počas výskumu podarilo do istej miery sledovať kontakty medzi Mantákmi i Slovákmi navzájom a zistiť niektoré obojstranne známe rozprávania o úmrtiach a mŕtvych viažuce sa na Medzev, hoci nie priamo o personifikovanej postave smrti.

LITERATÚRA

Aarne, A., Thompson, S. (1961). *The Types of the Folktale*. Helsinki: Folklore Fellow Communication 184.

Barth, F. (1970). Introduction. In: F. Barth (Ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differencies* (9-38). Oslo: Johansen & Nielsen Boktrykkerl, s. 17-36.

Cammann, A., Karasek, A. (1981a). *Volkserzählungen der Karpatendeutschen. Slowakei.* Marburg: N.G. Elwert Verlag. Diel I.

Cammann, A., Karasek, A. (1981b). *Volkserzählungen der Karpatendeutschen. Slowakei.* Marburg: N.G. Elwert Verlag. Diel II.

Dobšinský, P. (1966). *Prostonárodné slovenské povesti*. Bratislava: Tatran. Diel II.

Gašparíková, V. (1991). *Katalóg slovenskej ľudovej prózy / Catalogue of Slovak Folk Prose.* Bratislava: Národopisný ústav SAV. Diel I.

Gašparíková, V. (1992). *Katalóg slovenskej ľudovej prózy / Catalogue of Slovak Folk Prose.* Bratislava: Národopisný ústav SAV. Diel II.

Gedeon, R. (1961). *Besonderheiten der deutschen Mundart von Untermetzenseifen.* Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.

Hall, S. (1997). The Work of Representation. In: S. Hall (Ed.), *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices.* London-Thousands Oaks-New Delhi: Sage Publications Ltd. (Culture, Media and Identities 2), s. 13-74.

Hanika, J. (1954). Die Tödin. Eine Sagengestalt der Kreminitz-Deutschprobener Sprachinsel. Auf Grund der Sammlung A. Karasek. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*, 171-184.

Ipolyi, A. von (1853). Beiträge zur deutschen Mythologie aus Ungarn. *Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde*, 1, 257-272.

Kauner, J., Schürger, J., Wagner, K. (Eds.) (1986). *Unter- und Ober-Metzenseifen, Stoß. Unterzips – Ostslowakei. Drei selbständige deutsche Gemeinden bis zu Vetreibung nach 1945*. Stuttgart: Hilfsbund Karpatendeutscher Katholiken e.V.

Kiliánová, G. (1996): Die Gestalt des Todes in den Volkserzählungen. *Ethnologia Slovaca et Slavica 26-27*, 63-93.

Kiliánová, G. (2008). Märchenrezeption in der Slowakei. Zwischen mündlicher Überliefe-

rung und moderner Wahrnehmung. In: R. Bendix, U. Marzolph, (Eds.), *Hören, Lesen, Sehen, Spüren: Märchenrezeption im europäischen Vergleich.* Schriftenreihe. Ringvorlesungen der Märchen -Stiftung Walter Kahn, Herausgegeben von Kurt Franz, Bd. 8 UNI Göttingen: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, s. 148-158.

Kovács, Á. (Ed.) (1982). *Magyar népmesekatalógus*. Budapest, Diel 2.

Krekovičová, E. (2005). Obraz Smrti – nevesty vo folklóre: stredoeurópske súvislosti. In: M. Kováč, A. Kovács, T. Podolinská (Eds.), *Cesty na druhý svet. Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta.* Bratislava: Katedra porovnávacej religionistiky FiF UK Bratislava, Ústav etnológie SAV Bratislava, Vydavateľstvo Chronos, s. 256-269.

Lox, H. (2009). Tod. In: *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 30, Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 696-712.

Medzev (1977). *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* II. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV, s. 244.

Müller, I, Röhrich, L. (1967): Der Tod und die Toten. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 13, 346-397.

Polívka, J. (1923 – 1931). *Súpis slovenských rozprávok*. Diel 1-5. Turčiansky Svätý Martin.

Richter-Kovarik, K. (2003). Kultúra mantáckej minority v období socializmu. *Slovenský národopis 51*(1), 338-339.

Rosenfeld, H. (1972): Tod. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Rom – Freiburg – Basel – Wien: Herder Verlag, s. 327-332.

Röhrich, L. (1980). Der Tod in der Sage und Märchen. In: G. Stephenson (Ed.), *Leben und Tod in den Religionen. Symbol und Wirklichkeit.* Darmstadt, s. 165-183.

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov, 2001: Medzev. Štatistický úrad Slovenskej republiky – Krajská správa v Košiciach.

Sperber, D. (1993). Interpreting and explaining cultural representations. In: G. Pálsson (Ed.), *Beyond Boundaries. Understanding, Translation and Anthropological Discourse. Exploration in Anthropology.* Oxford: Providence (Explorations in Anthropology), s. 162-183.

Sperber, D. (1996). *Explaining Culture. A Naturalistic Approach*. Oxford-Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers Ltd.

Schwarz, E. (1934). *Československá vlastivěda*. Diel 3, Jazyk. Praha: Sfinx.

O AUTORKE

GABRIELA KILIÁNOVÁ (*1951, Bratislava) je od roku 1983 vedeckou pracovníčkou Ústavu etnológie SAV, v rokoch 2000 – 2012 bola jeho riaditeľkou. Venuje sa výskumu kolektívnej pamäti, kolektívnej identity, etnickým štúdiám, rituálom smrti a ľudovej próze. Posledne publikovala: Kiliánová, G., Jahoda, C., Ferencová, M. (Eds.): Ritual, Conflict and Consensus: Case Studies from Asia and Europe. Wien: Verlag der ÖAW, 2012; Kiliánová, G: Identität und Gedächtnis in der Slowakei. Die Burg Devín als Erinnerungsort. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011; Kiliánová, G., Kowalská, E., Krekovičová, E. (Eds.): My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít. Bratislava: Veda, 2009.